

Régészeti adatok Győr-Szentmárton környékéről.

(Adalék Magyarország régi földrajzához Sztachovics Remig lázi lelkészétől).

A régi földrajzhoz akarok némi adalékkal járulni, midőn lakhelyem környékét több év óta átkutatván, nem csak a holt betű után indulok, hanem az elszórt műemlékeket kellő tekintetbe vévén a honfoglalás előtti és az erre következett korszakok maradványiból bár hiányos de jövőre talán mégis útmutatóul szolgáló rakművet iparkodom összeállítani.

Pannonhalma környéke már ős történetünkben előfordúl és főképe *Sabaria* miatt eddig többszörös eszmecserére adott alkalmat. Ezt feleleveníteni, és vitatkozásokba bocsátani.



kozni nem szándékom, itt csak azt közlöm, mit a föld számunkra századok, sőt évezred óta rejtett, feltevéen magamban, hogy jövőre az ujabban találtakat is ezen keretbe fogom illeszteni.

Régészeti sétáimat mindjárt Sz.-Márton tőszomszédságában kezdem, s kérem szíves olvasóimat, hogy a mellékelt fametszeten lépésről lépésre kövessenek.

Az „Árpádiás” írója által hirnevessé lett:

Pázmánd (XIII. századb. *Poznan*) esik Szentmártontól keletnek, gyalognak egy órányira. A szőlőhegyek közötti rövidebb út a völgybe érven, mint kocsit a legelőn visz

a helységbe. A legelő, egykor szántóföld, fölületén fekete földdel gyéren kevert futóhomok, tizenöt év óta eke alá többé nem került. Tavasszal midőn a szél a maszlag és bogácskórót elvitte, a legelő keleti részétől nyugotnak tartó három holdnyi térségen, láthatni, hogy ez feles számmal földve van vörös s fekete hamvödrök és vörös terra sigillata nagyobb-apróbb cserepeivel, itt-ott régi illatszer-üveg és fibulák töredékeivel. A durvább szerepek és hamvödrök fenekét a térség keleti részén a finomabb vödrökét pedig annak közép és nyugati részén találtuk. Kő vagy bármiféle épület-téglának legkisebb nyomára sem akadtunk. Főgondunk volt a terra-sigillatából nagyobb darabot szerezni, hogy a domboralakok czélját megérthessük; mi egyik emeltebb helyen sikerülvén, ásni kezdtünk s $\frac{1}{2}$ '-ra a föld színe alatt két különböző nagyságú ilyféle edény nagyobb részeire akadtunk; mindegyik egy tepsi alakú fekete edényben állott, de ez is bár alakban egész, csak töredékként volt kiszedhető. Ugyanott egy lábnyi távolra harmadik nagyobb szerű terra cotta hamvödrot is leltünk, melynek karimája és torka másodfél hüvelyknyi szélesen ribucával (vas-éleg) volt bemázolva; különben az edény oldalai simák; festett alakkal vagy rovattal nem bírtak. Ennek fenekén kevés hamú volt; a terre sigillata edényeknél azonban annak nyomára nem jöhettünk, mert ezeknek egyes oldalrészeit leltük meg.

A talált agyagedények közül figyelemre méltónak tartom a legkisebbet. Szája 8'', derekának átmérője 10'', magassága 4'' és 3'' volt. Sajnos, hogy csak hatodrészt mutathatom elő; de ebből az egészre némi biztonsággal következtethetni. Szép párkányzata alatt, mint dombormű hatszor fordult elő ugyanazon jelenet: körben álló gólyóval küzdő, és egy a körön kívül szabadon harczoló ijász. Hogy ugyanazon küzdelem képe fordult elő, onnan lehet következtetni, minthogy ezen edénynek másik darabján ugyanazon alak mint gólyóval küzdő fordul elő.

A második terre sigillata edényen, mely az elsőnél $\frac{1}{3}$ -al volt nagyobb, két egymásfölött levő sorban látszottak alakok; a felsőben: kör és szabadban küzdők, — az alsóban pedig szabad téren kisebb alakok, mint ezt egy lándzsás katona alak mutatja. Apró töredékei többet nem mondanak. Mindkét edény anyaga rubricával kevert legfinomabb agyag. Fényök és szépségök talán a Samos szigeti edényekével vetélkedett a rajz és kivitel modora mindkettőnél egy kézre utal.

Kedvesen lepett meg a kisebb edény párkányzata alatt levő lemez, melyen a mester neve látható, visszaról olvasva: MESINVS FECI. De mint említém az edények fenekére nem akadtam az eke a nagyobb részekkel együtt egykor azt is kivetette, és a „babás cserép“ talán gyermek-játékká lett. A veszteséget annál inkább sajnálhatjuk, mert a fenekéről egyik legelőkelőbb rómainak nevét — mint gyártulajdonosét tudhattuk volna meg — a pannoniai gyárhelylyel együtt. (1. Marquardt Röm. Priv. Alterth. II. 258.) *Mesinus* nevét Fröhner, Guil. „Inscriptiones terrae coctae, vatorum intra Alpes Tissam Tamesin repertas conlegit.“ (Gottingae 1858) cz. jeles munkájában, a kétezzer római fazekas között nem találjuk említve.

Mindszent mostani helyén csak a múlt század elejekor épült, egykori helye pedig ettől félóránnyira délnyugatnak „puszta szentegyházi“ emeltebb dülőjén volt; Szilárd homokkőből épült régi templommal (a XII. és XIII. századb. „ad omnes sanctos“) melynek romjait ezelőtt 50 évvel a mindszeri kápolna és a Kálóczyak házának felépítésére használták. A templom 10 öl hosszú és 5 öl széles volt. A dülő keleti mélyedésében legalább tiz forrást láttam, melyek most a rétet ingoványossá teszik. A dülőnek oly jeles földje vagyon, hogy szemet váltva husz év óta sem hagyták parlagon. A rómaiak korában a puszta szentegyházi dülőn népes telep volt, amint ez kitünik azon körülményből, hogy

ámbár a hasznavehető épület anyagot róla már mind elhordták mindamellett a különféle római téglák maradványai és cserépedények töredékei *négyszögletes téren* a földet egészen ellepik.

Szent Imre, puszta, Pázmándtól északnyugatnak, félórányira. Részletei nyugattól keletnek: Szőlőhegy, völgy szántóföldekkel és egy domb — romokkal, — melyen már a 14-dik században (1323. pannoni. lev. t.) plébánia lak és sz. Imre temploma állott. Ez volt Pázmánd egykori anyatemploma, mely 1683-ban falustól elpusztult. A dombot most két pázmándi gazda bírja s az épület anyagát viszi, a ki veszi. A hosszú négyszögöt (délészaki oldala 60°, keletnyugati oldala 40°) képezett kerítő falak s épületek alapjaiból feles számmal római téglákat (ductae) fejtenek ki. Hogy e téglák egy ott állott római épülethez tartoztak, bizonyítják az ott lelt római érmek, melyeket a „római krajezárt“ keresgélő gyermekektől vettem. Ezek a Pázmándon talált érmekkel egy időbeliek. Igen valószínű hogy e dombtól már a rómaiak korában ut vezetett a szentmártoni hegy délkeleti lejtőjéhez, és pedig a pázmándi szőlők a „kapuköz“-nek nevezett alsó útja bemeneténél, mely csakugyan a legalkalmasabb feljárás. Ott az út kauyarulatánál az alapnak anyaga törött kavics, cserép, és apró téglák töredékei, kevés homokkal keverve oly összetartó, hogy egy hüvelyknyi darabot alig lehet belőle törni, mely anyag az erősen tömött föld fölött féllábnyi réteket képez. De tartozott-e szent-imrei domb a rómaiak dunai várrendszeréhez (supercilia Istri, limes ad Danubium), — melynél fogva minden Millia Passuum távolságban alkalmas helyen védhely volt állítandó; s vajjon ez a mögötte levő katona-telepítvánnyel úgy függött-e össze, mint ezt *Alexander Severus* kívánta ¹⁾, s ha igen, akkor nem volt-e az előretolt erődnél többnyire egy neve a mögötte levő telepítvánnyel, mely azt fegyvereseivel védte és élelemmel tartotta? erre feleletet csak számos és biztos adaton nyugvó analogia fog adhatni.

Selyemcsuk (a 13-dik században Semyansuka) puszta, a szent-imreitől keletnek, hol a péri határt érinti. A puszta délkeleti szögletében 5° magas és 25° átmérőű domb van, melyet „Hajduhalom“-nak neveznek. Ennek délkeleti lejtőjén 18-féle hamvödör cserepeit leltem, keleti derekán pedig több-fibulának charniere-jét és vörös tűzkő-darabokat. A halomtól keletnek ötven lépésnyire számos fehér terméskő látható, melyet az eke amaz épületek alapjaiból vetett föl, mely utóbbiak kétszáz öl hosszant és száz öl szélesen, hosszabb oldalukkal dél- és északnak estek. Téglát e dűlön eddig keveset és ezt is csak kisebb töredékben láttam. Nem állíthatni, hogy azon épületek római korbéliek, mert e tájon hajdan major volt; hanem igenis rómaiak a tizenöt-nél több darabban szanaszét heverő kézimalmalmok kövei. Fölkértem tehát a pusztát t. bérőjét, Kiss István urat, hogy ha az alapok nyugati táján az eke *itt-ott* téglát vagy hamvödör részeket vetne föl, erről engem sziveskednék tudósítani; s csakugyan a novemberi szántás alkalmával az eke több helyen, de főképp a déli részen sok hamvödör töredéket vetett föl. Ennek hírére a reákövetkezett hóval vevén, a szemlét tavaszra halasztottam. Alig múlt el a hó, megnéztem a helyszínét s legalább két holdnyi téren vörös fekete és fénylő hamvasszerű agyagedények töredékeit láttam, melyek közül több példányon új törés fordult elő, ami azt bizonyítja, hogy a nagyobb rész földalatt lappang. Vettem egyszersmind bérő urnak szives ajánlatát, hogy az épület alapjainál 3—4 négyszög ölet rigolirozni fogja, hogy így az alap alkatrészeit, főképp pedig

¹⁾ Histor. Aug. edit. Teubner I. 270. „Sola quae de hostibus capta sunt, limitaneis ducibus et militibus donavit, ita ut eorum essent, si heredes eorum militarent, nec unquam ad privatos pertinerent, dicens, *attentius eos militaturos, si etiam sua defenderent*. addidit sane his et animalia et servos, ut possent colere quod acceperant.

vakolatját láthassuk — a többi ott romban heverő téglaneműekkel együtt. De ha az említett épület-alapok rómaiaknak bizonyulnának is, abból még mansio- vagy mutatoria következtetést vonni nem mernék.

A pázmánd-nyalkai uttól keletnek negyedóránnyira vannak az u. n. *Homokdombok*, melyek nagyobb részt a nyalkai határba esnek. Tíz éve, hogy a nyalkaiak e hálátlan dombokat szőlőmivelés alá vették és sok helyen bár korongon készült, de mégis nagyon durva hamvödrökre akadtak. E hamvödrök párosan (vörös feketével) különféle távolságban fordultak elő s hamun kívül mit sem tartalmaztak; azonban bronz karikák, karperecek s főleg a nyalkai dombokon római érmek elég számmal kerülnek napfényre.

Hálátlanság volna, ha a földműves népnek ügyünk iránti szíves részvétét — mely a műveltségnek igen tisztes fokozata — nem emliteném, melyet Pázmádon s Nyalkán — kivált a római érmek gyűjtése körül egyaránt tanúsított. Kiténik az érmekből s a lel helyből, hogy mivel azokat Nyalkán nem a helységben, hanem csupán csak a Homokdombokon, Pázmádon pedig a Szent-Imre dombon kívül a helység délkeleti részén a háztelkeken és ezek közel dűlőjén találják, hogy Pázmánd délkeleti részén a negyedik keresztény században római telepítvény volt. Ezt lehet következtetni az érmek korából, melyek Szent-Imre pusztán és Pázmádon ezek: 7 Constantinus M. (3 Sisc.) — 2 Constantinus-Gallus (1 S.). 3 Fl. Jul. Constantius. — 3 Valentinianus I. (1 S.). A nyalkai érmekben nincs meg a következőes idő: 1 Hadrianus. 1 Severus 1. Philippus sen. — Diocletian. — 1 Fl. Val. Constantius (3. S.).-4. Constantinus M. (25.) 1. Jovianus. — 1 Valens. (Sisc.).

Gyánt (IV. Béla idézett okmánya szerint villa Ganth) egykori birtoka most a pázmándi és nyalkai határ keleti részét teszi, mai napig gyánti földeknek nevezik és általok a két helység a mindszei határral érintkezik. Maga Gyánt helység a mostani pázmándi határban volt, majdnem egy vonalban a pázmánd-mindszei helységgel, mely utóbbitól nyugatnak félóránnyira esett. Elhanyagolt élő forrása ingoványnyá tévé a kis völgyet, melynek keleti oldalán egykor Gyánt épült, és itt egyedül szilárd homokkő-darabok láthatók; a völgynek nyugati emeltebb helyén pedig római telep volt, amint ezt a három holdnyi szántóföldön az igen számos fal és cseréptégla darabok, az agyagedények cserepei és caldarium ürüi téglamaradványok bizonyítják.

Tarján. Pánsafő közelében, mely Tarjától alig negyedóránnyira délnek; öregebbek tanúsága szerint egykor tizenkét, most husz forrásból oly bőven fakad, hogy öt lépést ezektől D alakú medenczet (tavat), (melynek körülete 150 öl), mint egy hét ezer akónyi friss vízzel tölt meg. A tavat kerekedfőnek nevezik. Téglával kirakott oldalai oly alacsonyak, hogy birka és szarvasmarha itatónak használtatik. A tavat füzek és fekete jegenyék körítik, északról pedig birka-úsztató. Innen ered a Pánsa, mely fél óráig Ravazdnak folyván, ott a Willibald dombnak északi alján a ravazdi „patakkal“ egyesül, Écs-, Nyúl- és Kismegyernek tart s a Rábába ömlik. *Görög* ellenben az 1804-ben készült Gyórmegye térképén Pánsát Veszprémmegyéből (mintegy félóránnyira Gyórmegye határától) Táp-, Szent-Miklósnak, Töltés-Tavának, Kismegyernek vezet s ennek közelében „Pánsa-Ér“-nek (Bakony-Ér helyett) nevezi; az igazi Pánsát ellenben helyesen vezeti ugyan a Kerekedfőből, de *nem* nevezi. Az ily hiba természetesen a történetbuvárt is képes megzavarni, midőn tekintélyes hazai földrajzíró századok okmányainak mond ellen.

Tévedés másrészt az is *egyedül* a nép hagyományon indulva a Ravazdtól délnek alig száz lépésnyire eső forrást IV. Béla kútjának hinni, sőt a nép-hagyományon is túl tévé ezt, ama Sabaria forrásának állítani, melyhez a honszerző Árpád serege egyharmadával érven „abból mind ök, mind barmaik ivának“ (Névt. Jegyző 50 fej.). Tisztelem a Béla

kútjáról szóló néphagyományt, mert lehetlennék senki sem mondhatja, hogy midőn a Frigyes által mindenétől kifosztott király országába visszatért, és Urias pannonhegyi apáttól „octingentas marcas fini argenti“ első segítséget nyervén²⁾, sietve folytatta útját, szomját az út mellett levő forrásból enyhítette. De Árpád 70,000 főnyi seregének lovai „Béla kútja“-ból nem is ittak volna, minthogy a forrásnak vize kénköves; vagy ha akkor még kénköves nem volt és a gyéren csörgedező forrásból mégis ittak, — ha csak öt perczet számítunk is minden egyes lovagra és lovára, úgy ez egy itatással félénél tovább kellett volna a forrásnál időzniök, a mi pedig képtelenség. De a Vértes tájáról jövő seregnek nem is volt szüksége elégtelen s lovainak ártalmas víz után mennie, miután Sabaria forrásánál Pánsafőnél (caput Pannosae) bő és igen jó víznél szállott táborba.

A Névtelen Jegyzőnek azon, helyismereten alapúlt állítását, melyszerint Pánsafő Sabariának közelében van, minthogy „fons-Sabariae“, bővebben ismőtli és felvilágosítja IV. Béla királyunk okmánya (Árpádkori Uj Okm. II. 2.), melyben Pannonhegy jószágait és jővedelmeit megerősíti: „Conterminales autem villas habet has: Hymud que alio nomine Nelka dicitur, Tapan, villam agasonum Regis, villam Toryan, quae est communis sibi et aliis; deinde protenditur terminus eius usque Sabariam, ubi dicitur natus Sanctus Martinus, et ibi in vale media³⁾ est fons sacer, qui vocatur caput Pannoniae, qui cum alis fontibus facit rivulum sub ecclesia sancti Willibaldi et vocatur Pannosa, et inde descendit usque ad villam Ech, et ipse rivulus cum terra circa adiacenti pertinet totaliter ad dictum monasterium, et circum circa rivulum habet plura feneta, stagna tria et totidem loca apta ad molendina; deinde descendit usque ad villam Nul . . .“ A birtok leletezése Albeus nyitrai főesperes vezetése alatt keletről nyugatnak tart és azért Toryan említése után a „protenditur terminus eius usque Sabariam“ nem pedig nyugati részről, Toryan szomszédságában, értendő; mert máskép Aszszonfa, *Told, Pichord*⁴⁾, Ravazd határába hajtunk. Toryantól északnak nem mehőtünk, mert különben Toryan castrensiū, vagy Vyloch. népes praediumba érnénk; de Szentmárton városáig sem tarthatunk, mert ott vannak villa Ohsun (tettem az u. n. Czipódombra, hol régi alapokat láttam kiszedni) és közelebb Pannonhegye alatt villa Olsuk (= Alsuk, mely nevét 1582-ben Szentmártonnal cserélte föl) és itt „tenentur ad omnia communia servicia, et tenentur per iemem portare ligna super dorsum ad domum vel curiam Abbatis, et purgare, qui omnes sunt servi opticii et donati“ (u. o. 8. lap) Marad tehát szükségképen Sabaria végromjainak, — melyekben jobbgiot vagy mansiot IV. Béla okmánya többé nem említ — és az akkor időben szentnek czimzett forrásának azon tére, mely az elősorolt helységek közé szorult, és ez nem lehet más mind azon dőlő, melyet a ravazdiak „Faluhelyé“-nek, pásztorok az ott felbugyogó felszintes forrásról „Forrásrét“-a, a szentmártoniak pedig a régi bérlő nevérol „Lakatosrét“-nek nevez-

²⁾ „Quum ad partes maritimas tempore persecutionis gentis Tartariae, nos ire oportuisset, de pecunia eiusdem monasterii octingentas marcas fini argenti recepissemus ad usum nobilium regni nostri, quia tum fame periclitabantur expedientes, quas postmodum eidem monasterio refundere nequimus . . .“ (IV. Béla 1263. *Fejér*: Cod. dipl. IV. 3. 117).

³⁾ A *ki-Tápról* (= Tapan) jön, látja, hogy a völgynek két terrasza van és látja a valót (in media valle est fons); a ki pedig a veszprémi útról néz, csak felét látja, mert az emeltebb sikot dombnak nézi.

⁴⁾ *Told és Pichord* elpusztúlt helyekről sokszor emlékszik a bold. Ráth Károly által nagy gondal összeállított „Aszszonfai Okmánytár“ a győri Történ. s rég. füzetek I. köt. 15—49. és 116—154. lapjain. — Péterd helység észak-nyugati dőlőjét mai napig „Pitscherfeld“-nek; a magyalósi erdőben pedig a kopár helyet Piesordnak nevezik. *Told* helységet oda jelöltem, hol okmányilag elpusztult falú s temp-loma maradványait találtam, melynek alapjaiból római téglát (lateres ducti) hoztam.

nek, — melyen csakugyan . . . a Pánsa jobb partján eddig egyes egyedül találtak római téglák cserepek és érmek ⁵⁾. Innen gyűjtött érmeim eddig: 1 Nerva (ezüst). 1 Vespasianus. 1 Antoninus Pius (ezüst). 2 Constantius. 2. Constantinus M. (1 s.) 2 Jovianes. 1 Valens. — Ide járul egy hajtű.

Midőn e tájt ismételve szemügyre vettem: megkérdeztem Horváth Ferencz ravazdi számtartó úrtól, vajjon 30 éven fölül tett szolgálata közben, nem vett-e észre, hogy a szántóföldeken hosszabb rendes vonalon korábban érik a gabna, vagy hogy a réteken második kaszálás után kiasznak egyes vonalak? s feleletül azt nyertem, a mit vártam; mert a luczernás táblához vezetvén, mutatta az irányt, melyet az ilyen vonal itt az ugynevezett kis-tarjáni domb északi oldala mellett az országút és ravazdi erdő felé követ. A vonal kiindulási pontja Tarján és Kerekedfő közé esik. De az említett irányban sok keveranyagú kő van elszórva, milyenek az egész vidéken másutt nem, csak ott ugyanazon vonal irányában hevernek nagy mennyiségben (legalább 40 szekérre való). Hogy ezek nem természetes kövek, mutatja alkatrészek: kova, téglá, vashulladék és zúzott vassalak, mely anyag az itt részben süppedékes talajhoz igen alkalmas. Hogy nem épület-kövek, bizonyítja az, hogy oly messze terjednek és hogy az eke azokat oly messze nem sodorhatta. Legvalószínűbb tehát, hogy az említett vonal alatt régi és fölvetett részletei tanúsága szerint római út nyomában vagyunk.

Vajjon a „töltések“-nek nevezett utak (*essteró* nevét itt nem ismerik), melyek a ravazd-écsi erdőben ennek egyes völgyein három-, sőt öt ízben is keletről nyugatra vonulnak át és a giczi határon fölül Tényőnek tartanak, — mások ismét délészaki irányban azokat összekötik, és így a töltések hálóját képezik, — vajjon ezek az említett tarjáni vagy más római útnak ágazatai? ezt a Győrme gyében létezett római utak rendszeres összeállítása fogja földelíthetni. A töltések a völgyek mélységéhez képest fél-egész négy láb magasak, és egy — olykor két kocsit (8': 16') szélesek; mire részben még most is használatnak továbbá oly tömörek, hogy azokon fa meg nem ered, bokor gyököt nem verhet, s oly rendesen készültek, hogy a mi századaink készítményei nem lehetnek. Strobl Sándor fő-erdész úr, kivel egyszer a töltéseket megtekintettük, legközelebb arról tudósított, miszerint a három-tarjáni erdő keleti és nyugati lejtőjén három, szintén ily fajta töltés a hegynek tart, melyek a hegy hátán egy Románd felől északnak tartó negyedik töltés által vannak egymással összekötve ⁶⁾.

Ez évi marczius végével kimentem a helyszínére s a három-tarjáni és ravazdi erdőben két ilyen töltést keresztben harmadfél láb mélyen feléig felásattam, — de csak erősen tömött agyagot találtam keverve kevés homokkal, amint ez az egész hegység talajában előfordul. A vidék homokkővét mert porhanyos, a kavicsot mert annak itt kevés

⁵⁾ Korántsem szándékom IV. Béla tanuságával azokat megczáfolni, kik a pápák és királyaink okmányaira hivatkozával, Sabariát Pannonhegyével azonosítják. Inkább kezét nyujtva nekik azt mondom. Ez a mi hegyháta mögött jó föld és víz mellett épült Sabariánk, e tájon valószínűleg az első római telep, melynek fegyveresei a hegyen épült *Sabaria őrhelyt* védik, (*Sabaria* keleti részén egy jó forrás van. 120 öl hosszú 100 öl széles területen a föld római téglá maradványai sat.-vel vagy fedve, hol már 3 darab szép piros czifrázott tálat találtam) a minek bizonyosságául a ti okmányaitok szolgálnak. Árpád vezérünk nem késik Pannonhegyét — mint örökös szemének alkalmas helyet azonnal fölsíerni, és innen méri ki serege teendőjét a szép föld elfoglalására; és a szemesen körül tekintő tapasztalt rómaiak e helyet nem használták volna a tartomány védelmére? — „De hol vannak a romok?“ Azokat Géza vezér használta föl a monostor építésére.

⁶⁾ A három-tarjáni erdő déli széléről egy fatuskó alatt talált két hajtűt és két *topányfüző* karikát kaptam (Marquardt, Röm. Priv. Alterth. II. 192. Rich Ill. ustr. W. Buch a v. Luna).

hire nem használhatták. Ennelfogva Paulus Ödön (Die Römerstrassen, 18. l.) tanúsága szerint itt oly utakkal birunk, „melyek kisebb telepítvényeket egy közel elvonuló hadi úttal összekötötték, s mely utak többször nincsenek kővel kirakva hanem csak tömve és verve.“ Éltesebb emberek kérdeztem mi haszna volt az előttök ismeretes écsi töltéseknek? s ők azzal válaszoltak, hogy a víz felfogására használtak, mikkor a makkolás még divatban volt. Abbeli megjegyzésemre, hogy ott a hegy és dombok hátán szintén ily töltések vannak, — azt a fölvtágosítást nyertem miképe töltéseken szekerek is járhatnak. Hozzáteszem, hogy a lejtős medenczék csak a töltésnél vajmi kevés vizet foghattak föl, melynek ilyféle használata igen esetleges és az utaknak csak kárára volt. — De én a nagy fáradsággal és költséggel készült ut-hálózatnak még nemesebb czélt tulajdonítok mint csupán a telepítvények összekötését. A terjedelmes és Rábáig, Dunáig nyúló sokorói hegység könnyebb fölmenettel s kevesebb átszelő völgygyel bír s azért az ellenség berontásainál erdeje biztosabb gyűl — és védhelyet nyújtott a fegyveres erőnek, biztosabb menhelyet a megfutamondott családoknak és ezek ingó birtokának, mint a kisebbszerű és könnyen bekeríthető szentmártoni hegység. Hogy körülményben mily előnyös a jó út a támadás és visszavonulásra: est Vegetius (Epit. R. Milit. III. 6.) szavaival nem szükséges bizonyítunk. Különb az említett és a bakonyi erdőben létező „töltések“ összefüggését adni másoknak vagy máskorra hagyjuk.

A ravazd-écsi „töltések“, mint fentebb mondtuk, *Tényőnek* (13-dik században Thuno) tartanak, hol szintén római telepítvény volt, s hol az úgy nevezett „régí temető“ homokos körében és a Szárhegy keleti aljában sok római hamvödörre akadtam. Fölmentem a majdnem hatszáz láb magas, tojásdad alakú, fenn lapos Szárhegyre is, melynek északi végében egy összezuzott tera cotta sigillata edénynek töredékeire akadtam, miket összeszedvén egy félhüvelyknyi darabon tisztán kivehető zubonyos gyermekalakot találtam, ki tenyerein egy gömböt tart. Nyugati meredek oldalán öt ölnyre leereszkedvén bementem az 1 1/2' széles, 4' magas először keletnek, majd északnak tartó folyosón, mely a tiszta, de porhanyósabb homokkőben 46 lépésnyire van kivágva. Figyelemre méltó csupán a bejárása, mely balról 8' magas s 4' széles sima falat bír, kőfaragó munkáján azonban semmi jel sem látható. Célja ennek az u. n. barlangnak az lehetett, mi a petkevári (nyúlánál) és kis-tarjáni dombok üregeinél, az őrsőknek a zordonabb időben menhelyet adni. Sajnos hogy a mesés de épen azért kétszeresen figyelemre méltó „Patkó hegy“-re föl nem juthaték. A „régí temető“ tájáról nyert római érmek ezek: 1 Nerva. 1 Trajanus (ezüst). 5 Constantinus M. (2 Sisc.) 2 Valentinus (Sisc.) 1 Claudius. 1 Aurelius. 3 Valens. (Sisc.)

Ravazd (a 13-dik századb. Ruozd) a rómaiak idejébeu már csak kies és számos forrással áldott környéke miatt sem lehetett lakosok nélkül. Ravazd leírásában harmincz évvel előzött meg minket ns. Rómer Flóris úr Tudománytár 1840. XII. 370—372. l. „Sz. Willibald egyháza és Béla kútja“ czimű tudósításával. Ismerteté a sírföliíratot, melyet Julia Fuscilla harcban elesett két fiának: Julio Paterno és Julio Fusco ezek sírkövére íratott, mely a pannonhegyi könyvtár bemenetének átellenben befalazva őriztetik. E sírkő „Ecclesia S. Willibaldi“ romjaival Szentmártonba (1826. körül) a könyvtár építésekor került. E régi egyház kockakövekből vala építve, s mennyire kiszedett alapjainak nyomából kivehettem, csak 8 öl hosszú, 4 öl széles, és szemtanúk szerint külfala 10' magas volt. Az e dombon talált két hengeres lemezt (Műrégész. Kalauz I. köt. 106. ábr.) nem birtam többé kezemre keríteni, mindamellett kaptam 5 lábnyi mélységből kiásott bölény szarvat és caldarium téglát. Római agyagedény cseréptöredéket nagy mennyiségben találtam. Sajnos, hogy innen eddig csak hat római éremhez juthattam: 1 Agrippa. 1 Aurelianus. 1 Dioc-

letianus. 2 Valentinus. 1 Constantius (Sisc. és 1 bárbar (ezüst). Azonban, ha sejtelmem nem csal, úgy e helyről lesz még elég alkalmam további tudósításokra; például Pószony hegyéről sat.

Kis-Ravazd. Most alkotó részét teszi a ravazdi határnak, de a 13-dik században mint „*villa Cebh Comitiss, quae alio nomine similiter vocatur Ruozd*“ (IV. Béla, u. o. 6. l.) s 1363-ban mint „*Cebhroazd és Kys-Roazd*“ (Győri füz. I. k. 25. l.) önálló község, csekély határral bírt, valamint ezt a mainapig ugynevezett kis-ravazdi dűlő mutatja. Határa északról Paczkó erdővel végződött; keletről a Pánsáig nem ért, délről keskeny határával Nagy-Ravazd helységébe nyúlt, nyugatról pedig a nagy-ravazdi szőlő alján keskeny szeletet bírt, melyet egy kocsút választ el a n.-ravazdi szőlőktől (Pannonh. levéltár). Pannonhegy régiség-gyűjteményében találtuk többek közt az 1845-ben a kis-ravazdi hegyben egy szőlőmives által lelt római ékszereket. Czinár Mór könyvtárnok ezekről következő jegyzéket készítette:

„*Fibulae aeneae, spina arcuata, variae formae et magnitudinis, numero 14. effusae in Promontorio Ravazdiensi.*

Fibulae 4. maiores et 13. minores aeneae ex tenui bractea, lineis punctis pulcro ordine dispositis varie ornatae, sed spina destitutae. Adiacent 4 spinae avulsae. Reperta sunt omnia per colonum Ravazdiensem palmitem in vinea sua mergentem, eodem vase fictili cum fibulis integris conclusa. Aderant haec inter globuli pauci, et unum Cardium, velut partes fibularum integrantes, quarum defectus in tanta fibularum copia notus est.

Armillae — ex aere, solidae tres, crassitie et forma diversae. Repertae in eodem vase cum fibulis supra.

„*duae*, ex tenui lamina cuprea, vacuae, relictis intus fors metalli particulis, quae armilla hinc inde agitata strepitum producunt.

„*tres*, prioribus nonnihil minores e tenui lamina cuprea, in arcum fere semicircularem flexa, paratae. Adiacent quinque fragmenta duarum armillarum, sed latiorum et venustiorum. Repertae ibidem ubi reliquae.

Miscellanea ornamenta — frusta 18. Ex his 4. bracteae circulares, 5 bracteae ellipticae, 6 semicirculares, una quadrata cum dependentibus tribus paribus lamellarum strepitui ciendo, et unus circulus solidus 5. quadratis figuris, et 8 triangulis pertusus. Denique virgula aenea, forma tripodis, ex quo plurimae lamellae — quarum una tantum *supererat* — dependebant. Reperta sunt in Ravazd, in vase eodem. Intulit collectioni: Norbertus Dulmics Parochiae Ravazd Administrator 1-a Junii 1845.“ (A szőlő és annak gazdája nevét eddig nem tudhattam meg.)

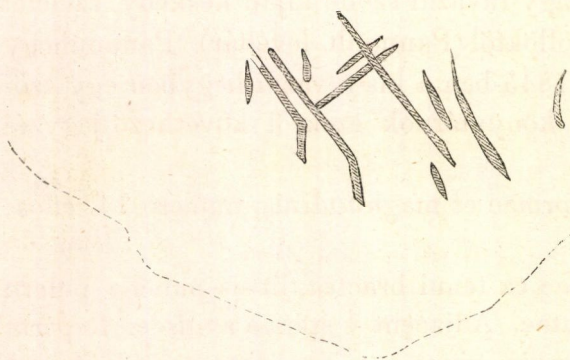
Paczkalló. Említém fentebba Kis-Ravazd határában fekvő Paczkalló völgyét, mely nevét a fölötte volt Paczkó erdőtől vette. Az erdő szántóföld és szőlőnek engedvén helyet, nevét vesztve a ravazdi határhoz csatlakozott; ellenben a völgy, mely a 16-ik század elején irtásföld lett, nevét megtartván, a kis-écsi határba jutott s a népnél most is csak Paczkalló néven ismeretes. A bejárás hozzá a veszprémi országútról; nyugatnak 350. ölre terjed, de ott északnak kanyarul és folytatását Kálmánvölgyének nevezik. A Sorcsányihegy déli lejtője, melyen a völgy a mondott két részre oszlik, még csak tiz évvel ezelőtt, jóval magasabb volt mert belőle hetven szekérnél több fal-, cserép téglát és terméskövet vittek el Szentmártonba a 9-dik sz. alatti ház két láb vastag homlok falának fölépítésére. Két év óta négyszer fondultam még a paczkallói völgyben, honnét ezeket hoztam magammal:

Faltéglát (lateres) 15 1/2'' hosszú, 10 1/2'' széles, 2 1/4'' vastag.

Cseréptéglát (párkányzattal) 16 1/2'' „ 13'' „ 1'' „

Párkányzata	15 1/2'' hosszú, 1'' széles, 1'' vastag.
Párkányfödő (imbrex)	15 1/2'' (Átmérője alant 7'', fenn 5 1/2'')
Lábastéglát	16 1/2'' hosszú, 15'' széles, 1 1/2'' vastag. Szegleteinek támasza vagy lába a cseréptégla vastagságával együtt 3 3/4''.

A párkányzat homloktégláját eddig nem sikerült megtalálnom. De a mi figyelmeztet leginkább magára vonta, az a hypocaustum három különféle nagyságú üres téglája volt. A legnagyobbak hossza 11'', szél. 6'', mélysége 4'' 2''; a legkisebbek fele oly hosszúak és illetőleg gyengébb oldalúak. Fájdalom, a hosszában 130 ölre terjedt épület vagy épü-



letek fele, s talán a legérdekesebb része, tanúság nélkül évek előtt fölszedetett. Elvittek pedig innen másodfélébnyi faltéglát 250-nél, üres nagy téglát nyolczvan darabnál többet, hét darab lábastéglát, a cseréptéglát nem is számítva. A völgy nyugati berek széléből csermely folyt a ház elé, a mint ezt a három láb mély partok és a csermely fenekére fektetett (a párkány-téglánál vastkosabb) imbrex supinus tanusítják. A csermelyt valószínűleg elfoj-

tották, és így a berek déli széle ingoványossá lett. A régi háznak átellenben a csermelyen túl apród sírt ástak ki, melynek három oldalát 1' hosszú, 1/2' magas és 3'' vastag s faragott fehértermés kövek tették, födelét pedig cseréptégla. Az 1 1/2 hüvelyknyi vastag homlokkövön a fenebbi megfejtetlen felírás vala.

Az apró hamvödörben talált római érem néma volt, mert a nedves helyen a zöld rozsda megemésztette.

Paczkallón az első lelhelytől beljebb, 250 lépésnyire, egy második hypocaustum földulásához fogtak, mit megakadályozni vagy rendezni nem volt hatalmamban.

Kis-Écs — a veszprémi országút mellett, egynegyed órányira Nagy-Écs alatt, a folyó század első tizedében Róbert pannonhegyi áldozártól újdön ültetett s azért hálából nevére címzett szőlő és alatta gyümölcsös kert vagyon. A fáknak tövénél fölkapált földön, a mostani vinczellér-háztól egészen a déli árokig — negyven lépésnyi szélesség és 150 lépés hosszú téren — föltűntek az ott heverő hamvedrek töredékei. De hallottam azt is, miszerint a venyige ültetésnél egykor kemenczékre akadtak. Összevetvén a hamvedrek töredékeit az említett hirrel, azon következtetésre juték, hogy a gyümölcsöskert egy óvilági coemeteriumon áll. Két izbeni ásatásnál, először a gyöpös kocsí út alatt egy beomlott, másodizben két lábnyi mélységben egy egész csakugyan kemencze alakú columbariumra találtam. Az elsőben a hamvedrek zuzott, a másodikban ép állapotban voltak, félig telve hamuval de Charon pénze egyben sem találtatott.

Homlokban a keletnek nyíló, másodfél láb magas, egész ív alakú columbarium három láb széles, hosszában félív alakú, szintén három láb hosszú volt. Belseje rendes síma falazattal bírt, de a közfal, mely a columbariumot két fülkére választá, szabad kéz műve és egyenetlen volt. A hamvedreket felényire homokba ültetve páronkint föld nélkül leltük. A columbarium, mésszel kevert agyagból készült, valószínű deszka mintának alátételével, melyre az agyag reá mázolvá kiszáráthaték. A minta kivonása után készültetett 6 közfal, mire a columbarium reá rakott nád és szalma (ezek nyomai minden oldalról láthatók) segítségével oly erősen kiégettetett, hogy anyaga félig téglapiros lőn. Melyből a columbarium kívül göröngyös és kormosnak látszik, belül pedig a kevert mész

miatt, fehér. Vörös-kék rovatok, milyeneket a borostyánkői (Vas megyében) egy fülkés római sírokban láttam, itt nincsenek.

Hogy a hamvedrek a columbarium alakjával együtt rómaiak, az tagadhatlan. Hogy a columbariumok nem emeletesek ez nem harczol ellenünk, mert most is több a földszintes ház az emeletesnél, s mert tudjuk, hogy Róma déli határában szintén ilyen földszintes columbariumok vannak; a változatosság pedig ebben is, az eddig mondottak szerint vidékünkön nagy volt: az ollának egyszerű földbe tétele, cserép ollarium, s a mi columbariumunk. A nagyszerű e célra készült épületeket *itt* nem kereshettük; különben a valót itt is a további ásatás fogja földeríteni.

Most térjünk vissza *Pannonhegyére*, melynek, kopár és vizetlen hegygerinczén nézetem szerint, a rómaiak rendes lakással nem, hanem Speculával vagy másképp nevezett védhelylyel bírtak. Igaz, hogy árpádkori királyaink és a velök egykoru pápák ime, szavaira: „*Ecclesia S. Martini in Sabaria*“ nagy súlyt kell fektetnünk, mert a romjaiból legalább is ötször felépült fő-monostor római maradványai ki nem mutathatók, de ha a rombolás főhelyétől száz lépésre délnek megyünk: azonnal római maradványokra találunk. Az „*Archaeol. Értesítő*“-nek a régészet terén oly nagy mértékben érdemesült szerkesztője sok évvel ezelőtt, utóbb magam is három párkányzatos cserép-téglának nagyobb darabjait találtam B.-Asszony kápolnája körületében. (De ezek talán mint alkalmas épület anyag máshonnan kerültek ide?) Továbbá a kápolnának nyugati lejtőjén négyrendű római agyagedény darabjait találtam. — 1865-ben pedig a kápolna körületének rendezése alkalmával a munkások két topányfűző karikát és egy hajtítót találtak, melyek jelenleg ft. Ebenhöch esperest gyűjteményében vannak. *Itt* talált érmek: 2 Probus. 1 Hadrianus. 1 Diocletianus. 1 Valens. 1. D. Faustina (ezüst).

A szent-mártoni környéket római régiségek tekintetében sokan meddőnek állították; a közlött adatok, melyek csak még *rizsgálataim küszöbét* képezik, ellenkezőt bizonyítanak. Ezeknek pedig kora megírására főképen azon remény indított, miszerint azok, kik jó akaratjuk mellett több idővel rendelkeznek, honunkat és a tudományt megillető adót e téren szintén lerovandják*). A vállalat könnyebbítése végett figyelembe veendő miképen Pannoniának azon helyei, melyek Árpádkori királyaink okmányaiban említetnek általán ott épültek, hol az új lakosok a rómaiak után épület-anyagot és jó földet találtak. A lelhely megtudására egyik nélkülözhetlen tényező a földműves nép, mert ez földjét s határát legjobban ismeri, és ha látja, hogy e kedves téren való ismeretét becsüljük s tévedéseit a legnagyobb kimélettel igazítjuk ki: célunk elérésére őszinte készséggel nyújtandó segédkezet.

*) Én részemről legközelebb szolgálni fogok a Bakony-Tamásiról öt év óta gyűjtött régiségek leírásával; úgy szintén Bársonyos, Káth (Veszprém.); Péterfalva (Sopronm.) ismertetésével. a)

a) Örömmel számítok reá.

Szerk.